

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v2.2023.1>

М. В. Моргун
кандидат історичних наук,
старший оперуповноважений відділу боротьби
з організованими групами з ознаками корупції
Управління стратегічних розслідувань
в Чернівецькій області ДСР НП України,
підполковник поліції
orcid.org/0000-0003-1677-1937

ДЕЯКІ АСПЕКТИ БОЙОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ БРОНЕАВТОМОБІЛІВ УКРАЇНСЬКИМИ АРМІЯМИ В 1917–1920 РР.

У статті розглядаються питання досвіду бойового застосування броневих автомобілів арміями Української Центральної Ради, Української держави та Директорії в 1917–1920 рр.

Встановлено, що у збройних силах Української Центральної Ради, Української держави гетьмана П. Скоропадського та Директорії, поряд з частинами й підрозділами традиційних родів зброї – на кшталт піхоти, артилерії чи кавалерії – знайшли своє місце й новітні засоби збройної боротьби, породжені Першою світовою війною. Серед них відзначено броневі автомобілі, роль яких була особливо високою з огляду на маневрений характер бойових дій, що велись в період визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. На підставі здійсненого дослідження констатовано, що дослідженню проблем бойового застосування броневих автомобілів у вітчизняній історіографії приділено небагато уваги.

На підставі проведеного дослідження вивчено організацію броневих автомобільних підрозділів та відмічено, що упродовж всього періоду 1917–1920 рр. у складі українських армій були підрозділи броневих автомобілів. Їх бойове застосування мало свою специфіку в різні періоди. Встановлено, що за часів Центральної Ради (кінець 1917 – початок 1918 рр.) броньовики активно використовувались у вуличних боях, а також в далеких рейдах на кшталт Кримського. За часів гетьманату єдиним проявом бойової активності броневих автомобільних дивізіонів стала участь в каральних проти повстанських експедиціях. В армії Директорії броневі автомобілі використовувались, здебільшого, децентралізовано, їх залучали до вогневої підтримки піхотних частин, а також до ар'єргардних боїв. Відмічено, що дослідження проблеми бойового застосування броневих автомобілів в українських арміях даною статтею далеко не вичерпане. Подальшого вивчення і архівного пошуку потребують, зокрема епізоди бойового застосування броневих автомобілів навесні 1919 р., під час походу на Київ-Одесу в серпні-вересні 1919 р., а також їх участі в боях в 1920 р.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Директорія, броневі автомобілі, армія Української Центральної Ради.

Morhun M. V. SOME ASPECTS OF FIGHTING USING OF ARMoured CARS IN UKRAINE ARMY'S IN 1917–1920

The article deals with the experience of the combat use of armored vehicles by the armies of the Ukrainian Centralna Rada, the Ukrainian State and the Directory in 1917–1920.

It has been established that in the armed forces of the Ukrainian Central Council, the Ukrainian state of Hetman P. Skoropadsky and the Directory, along with parts and units of traditional arms – such as infantry, artillery or cavalry – the newest means of armed struggle created by the First World War found their place. Among them, armored cars were noted, the role of which was particularly high given the maneuverable nature of the combat operations that were conducted during the liberation struggles of the Ukrainian people in 1917–1920. Based on the conducted research, it was established that little attention was paid to the study of the problems of the combat use of armored cars in domestic historiography.

On the basis of the conducted research, the organization of armored car units was studied and it was noted that during the entire period of 1917–1920, there were armored car units in the Ukrainian armies. Their combat use had its own specificity in different periods. It has been established that during the time of the Central Rada (end of 1917 – beginning of 1918), armored vehicles were actively used in street battles, as well as in distant raids such as the Crimean one. During the time of the Hetmanate, the only manifestation of combat activity of armored car divisions was participation in punitive expeditions against rebels. In the army of the Directory, armored vehicles were used, for the most part, decentralized, they were involved in fire support of infantry units, as well as in rearguard battles. It is noted that the study of the problem of the combat use of armored vehicles in the Ukrainian armies is far from being exhausted by this article. In particular, episodes of the combat use of armored cars in the spring of 1919, during the campaign to Kyiv-Odesa in August-September 1919, as well as their participation in battles in 1920, require further study and archival search.

Key words: Ukrainiska Centralna Rada, Dyrektoriya, armoured cars, army's of Ukrainiska Centralna Rada.

Окремі згадки про використання броневих автомобілів містяться в історико-мемуарних творах, опублікованих в 20–30-х рр. ХХ ст. – наприклад, у працях Б. Монкевича [1; 2] чи П. Шандрука [3], праці І. Крип'якевича та Б. Гнатевича «Історія українського війська» [4]. Деякі дані наводяться в дослідженнях сучасних українських істориків Я. Тинченка [5] та В. Голубка [6]. Побіжно торкаються цих питань сучасні такі дослідники, як М. Баратинський та М. Коломієць [7; 8].

Метою даної статті є дослідження досвіду бойового застосування броневих автомобілів українськими арміями в ході боротьби за державність в 1917–1920 рр.

Станом на осінь 1917 р. на території України знаходилось досить багато броневих автомобільних частин російської армії. До них належали броньові автомобільні дивізіони армій Південно-Західного й Румунського фронтів – 4-й, 6-й, 9-й в арміях Румунського фронту, 7-й, 8-й, 11-й і Особливий (останній – у складі Особливої армії) в арміях Південно-Західного фронту. Крім того, безпосередньо командуванню Південно-Західного фронту підпорядковувалась броньовий дивізіон Особливого призначення [8, 75–79]. На їх озброєнні знаходилось до сотні бронемашин кількох основних типів – кулеметних «Остін», «Фіат», «Джеффері», гарматних «Гарфорд», «Ланчестер», «Пірлесс» та деяких інших. Бурхливі політичні події, що розгорнулись в той час на теренах колишньої Російської імперії, як відомо, позначились і на армії. Одним з проявів цього стало формування національних частин, у тому числі й українізація. Поряд з частинами інших родів зброї, оголосили себе українізованими 7-й та 8-й броньові автомобільні дивізіони, а також дивізіони Особливого призначення та Особливої армії. 9-й дивізіон демобілізував управління, відділення ж, що входили до його складу, були залишені напризволяще. Досить складно розгортались події в 11-му дивізіоні. Тут були демобілізовані 43-тє відділення і частково – 47-ме, решту ж підрозділів, дислокованих в Дубно, Кременці і Волочеську, були українізовані [7, 25]. Поряд із тим, значна частина броневих автомобільних частин опинилась під впливом більшовиків. В останні місяці 1917 р. та на початку 1918 р. бронемашини широко використовувались протиборствувачими політичними силами в боротьбі за владу в низці українських міст – Катеринославі, Рівному, Харкові. Зокрема, в Харкові дислокувалось 29-тє броньове автомобільне відділення, що мало чотири бойові машини (два «Остіни», «Ланчестер» та «Вайт»). Особовий склад відділення не визнавав більшовицького перевороту в Петрограді, а на початку грудня 1917 р. оголосив про свою належність до українських частин. Та в ніч на 9 грудня до Харкова прибув більшовицький загін під командуван-

ням Рудольфа Сіверса, який нараховував понад 1000 багнетів і мав, поряд із іншою зброєю, три бронемашини. Пізно ввечері того ж дня більшовики провели операцію по знешкодженню 29-го відділення. Заблокувавши виїзд з казарм власним броньовиком «Пірлесс», вони після нетривалої кулеметної перестрілки захопили казарми і матеріальну частину 29-го автопанцерного відділення [9, 35–36].

Використання бронемашин українськими військами під час боїв в Києві в січні 1918 р. досить добре висвітлено в праці Б. Монкевича [2]. У місті знаходилась українізована броневих автомобільна частина, очолювана поручника Борковського, до складу якої входило дві кулеметних бронемашини та одна гарматна. З самого початку більшовицького повстання в Києві ця частина прийняла активну участь у боротьбі проти більшовицьких (чи збільшовичених) формувань. Відомо, що кулеметні броневих автомобілі підтримували українські загони, що блокували завод «Арсенал». Залога гарматної машини під команду В. Дітеля спричинилась до захоплення військами Центральної Ради готелю «Прага», а згодом залучалась до знищення вогнищ опору на Подолі. Були і втрати – під «Арсеналом» одну з кулеметних машин було пошкоджено, а поручника Борковського важко поранили.

В березні 1918 р. броневих автомобілі, що лишились у відданих Центральній Раді військах, були зведені в «1-й Запорозький авто-панцерний дивізіон» під командуванням сотника Болдиріва. Нарховувала ця частина 12 бойових машин – вісім кулеметних і чотири гарматних [4, 383–385]. Ця частина відіграла значну роль у Кримському рейді частин армії УНР. Він, поряд із іншими частинами, увійшов до складу сформованої 10 квітня для захоплення Криму групи військ, яку очолив полковник Болбочан. Загальна чисельність особового складу групи сягала 5 тис. чол. [8, 36]. 11 квітня група залізницею вирушила на Крим. Броневих автомобілі перевозились на платформах, а у випадку зіткнення з ворогом розвантажувались і вступали в бій (наприклад, 18 квітня при оволодінні Мелітополем). 22 квітня Кримська група зайняла Джанкою. Далі авто-панцерний дивізіон та частина піхоти на вантажних автомобілях пересувались по шосе, і близько 10 ранку 24 квітня вступили до Сімферополя. За дві години прибули й українські бронепоезди та ешелони з головними силами. Та подальшому оволодінню Кримом перешкодила невизначена позиція керівництва Центральної Ради у кримському питанні. Не маючи політичної підтримки, українські війська змушені були поступитись. 27 квітня почалась евакуація Кримської групи [2, 139–143].

Після перевороту 29 квітня 1918 р. і приходу до влади гетьмана П. Скоропадського поча-

лась планомірна розбудова української армії. Її основними структурами стали вісім армійських корпусів, в складі кожного з яких, поряд з двома піхотними дивізіями та іншими частинами, формувався і авто-панцирний дивізіон, який отримав номер і назву корпусу, до якого входив. Формувались ці дивізіони, здебільшого, на базі бронеавтомобільних дивізіонів колишньої російської армії. Зокрема, 1-й Волинський дивізіон (Рівне) формувався на базі колишнього Особливого дивізіону, 2-й Подільський (Вінниця) – 7-го дивізіону, 3-й Одеський (Одеса) – 4-го, 4-й Київський (Київ) – 11-го, 7-й Харківський (Харків) – 9-го, 8-й Катеринославський (Олександрівськ) – 8-го [11, 267]. Ще два дивізіони – 5-й Чернігівський (Чернігів) і 6-й Полтавський (Полтава) – формувались на базі частин армії Центральної Ради – відповідно, 1-го Запорозького авто-панцирного дивізіону і розміщеного в Києві 2-го дивізіону [12, 207].

Усі авто-панцирні дивізіони армії Української держави були приведені до єдиної організаційної структури. Відповідно до затверджених штатів, кожен дивізіон включав управління та дві батареї. Його особовий склад мав становити 90 чоловік, у тому числі 15 старшин (сім в управлінні і по чотири в кожній із батарей) та 75 козаків (31 в управлінні дивізіону і по 22 в батареях). озброєння дивізіону становили шість бронеавтомобілів, у тому числі два гарматних типу «Гарфорд» та чотири кулеметних [12, 99]. Однак реальний стан речей, особливо в частині забезпечення бойовими машинами, суттєво відрізнявся від передбаченого штатами. Значна частина бронеавтомобілів була конфіскована німецькими та австро-угорськими окупаційними військами. Ті ж, що залишились, були дуже зношеними і потребували ремонту. За даними на кінець серпня 1918 р., 1-й дивізіон, дислокований на той час в Житомирі, мав два несправні броньовики. Ще одна бойова машина цього дивізіону (гарматна) була забрана німцями, а інша (кулеметна) – перебувала в розпорядженні начальника житомирської міліції. 2-й дивізіон у Вінниці і 3-й в Одесі мали по три несправні броньовики. Трохи кращий стан був в 4-го дивізіону (Київ) – у ньому було всі шість належних за штатом бронеавтомобілів, але тільки два з них були справні. 5-й дивізіон, приданий Запорозькій бригаді, теж мав усі шість бронемашин, але їх технічний стан був невідомий. 6-й, 7-й і 8-й дивізіони мали тільки несправні броньовики (відповідно, 2, 6 і 3) [13, 114–114 зв.]. Заходи командування з укомплектування дивізіонів часто наштотувались на опір окупаційних властей. Зокрема, австро-угорське командування не дозволило вивезти з Одеси до Харкова чотири броньовики, призначені для 7-го дивізіону – у підсумку, ця частина отримала тільки дві бойові машини [13, 119]. 2-й Подільський дивізіон нама-

гався в жовтні 1918 р. отримати з Бердичівського автомобільного складу чотири бронемашини типу „Джеффері», але з'ясувалось, що всі машини цього типу німці вивезли ще у вересні. Коли ж особовий склад дивізіону власними силами відремонтував один з наявних у ньому броньовиків, австро-угорське командування заборонило встановлювати на бойовій машині озброєння та випробувати її [13, 143–145].

Зрозуміло, що з огляду на настільки плачевний технічний стан озброєння авто-панцирних дивізіонів армії Української держави, не могло бути й мови про їх масштабне бойове застосування. Вся їх активність зводилась до епізодичної участі в каральних експедиціях для придушення анти гетьманських виступів. Прикладом може бути операція, проведена 4-м Київським дивізіоном на початку серпня 1918 р. 5 серпня командир дивізіону полковник Новиков отримав вказівку першого товариша військового міністра відрядити наступного дня два бронеавтомобілі цього дивізіону в розпорядження міністерства внутрішніх справ. Новиков у відповідь зауважив, що бойові машини можуть бути виділені, але немає бензину. До того ж, три чверті козаків дивізіону не мають взуття [13, 20–22]. Та, очевидно, проблеми з постачання вдалось вирішити, бо 7 серпня 1-ша батарея дивізіону вирушила в розпорядження Козелецького повітового старости для участі в придушенні повстання. В складі батареї нараховувалось троє старшин (командир батареї сотника Борщова та двоє хорунжих – командири броньовиків) та 12 козаків. Також батарея мала бронеавтомобілі, одну вантажівку, один легковик та один мотоцикл [13, 42]. До 14 серпня 1-ша батарея в складі об'єднаного українсько-німецького загону брала участь в бойових діях, зокрема, в районі сіл Хрещата, Держанівка та маєтку Чемер. Однак інтенсивні бойові дії призвели до поломки одного з броньовиків і вичерпання запасу паливно-мастильних матеріалів. В підсумку, бойова діяльність батареї звелась до того, що справний броньовик щонаочі чергував біля комендатури в Козельці [13, 51 зв.]. За кілька днів батарею повернули до Києва.

Перемога протигетьманського повстання призвела до радикальної зміни політичної обстановки й руйнації структур гетьманської армії, що поглиблювалось агресією з боку більшовицької Росії. Зачепили ці процеси й авто-панцирні дивізіони. Зокрема, бойові машини 5-го дивізіону потрапили до рук більшовиків, коли ті 13 січня 1919 р. захопили Чернігів [14, 141]. Більшовицькими трофеями стали й машини 8-го дивізіону. Частина особового складу і техніки 6-го і 7-го дивізіонів відступали із Запорозьким корпусом, однак при переході через територію Румунії все озброєння корпусу було вилучене румунськими властями.

Техніка дислокованого в Одесі 3-го дивізіону була захоплена білогвардійцями.

Вропорядженні Директорії лишився 4-й Київський авто-панцирний дивізіон, на основі якого сформували дивізіон Осадного корпусу січових стрільців [15, 170]. Полковника Новикова на посаді командира змінив сотник Капкан. Згідно його рапорту від 25 грудня 1918 р. в дивізіоні налічувалось 10 броневих автомобілів, 5 вантажівок, а також чотири спеціальних і п'ять легкових автомобілів. Але технічний стан був плачевний – справними були тільки два броньовики, два легкових і один вантажний автомобілі [13, 202]. Станом на середину березня 1919 р. в дивізіоні залишилось три броневих автомобілі – гарматний «Отаман Мельник» та кулеметні «Отаман Петлюра» і «Отаман Коновалець» [17, 49].

На базі 2-го Подільського дивізіону згідно з наказом від 7 січня 1919 р. було сформовано авто-панцирну батарею, для якої 17 січня отаманом Грековим був затверджений тимчасовий штат: 58 чоловік особового складу (четверо старшин, 54 козаки), чотири броневих автомобілі та 12 допоміжних транспортних одиниць [16, 188–189]. На базі 1-го Волинського дивізіону утворили 9-й дієвий дивізіон, який станом на середину березня 1919 р. мав у своєму складі сім броневих автомобілів.

Відомості стосовно бойового застосування броневих автомобілів армією Директорії досить скупі й уривчасті. Відомо, що в квітні 1919 р. два броньовики були приділені військам Житомирської групи. Вони підтримували піхоту під час боїв на Коростеньському напрямі 10–11 квітня, а згодом відішли до Новограда-Волинського [13, 505–511]. Наприкінці місяця бронемашини підтримували січових стрільців під час наступу на Заслав [17, 64]. Приблизно в той же час (з 27 квітня) один броньовик, озброєний гарматою, приділили до 17-ї дивізії. В кількох бойових епізодах він надавав вогневу підтримку передовим заставам [18, 42]. У подальшому броневих автомобілів брали участь в ар'єргардних боях, несучи втрати – наприклад, у травні-липні 1919 р. три українські броньовики («Гарфорд» і два «Джеффері») були захоплені поляками [19, 11–12].

Станом на 16 серпня 1919 р., тобто на момент початку вирішальної фази походу українських армій на Київ-Одесу, Дієва армія УНР, за даними М. Ковальчука, мали у своєму складі сім броневих автомобілів. П'ять панцирних автомобілів входили до складу авто-панцирного дивізіону групи Січових стрільців, ще два перебували в складі 7-ї Запорізької дивізії [20, 188]. Дивізіон Січових стрільців мав 148 чол. особового складу (12 старшин, 4 підстаршин, 132 козаки) [21, 470].

Станом на листопад 1919 р. авто-панцирний дивізіон групи Січових стрільців дислокувався

у Вінниці. 14 листопада його було передано до складу Української Галицької армії, перейменовано на «Авто-панцирний дивізіон Галицької Армії» і підпорядковано командуванню 1-го Галицького корпусу. На той час у ньому нараховувалось п'ять бойових машин [22, ч. 2-3, 13]. Криза денікінського фронту й зміна політичної орієнтації Начільної команди УГА ледь не призвели до відкритого зіткнення між двома українськими арміями. В конфлікт виявились втягнутими й панцирні підрозділи. Коли о 16 годині 14 листопада 1919 р. станцію Бар зайняли силами двох панцирних потягів денікінці, галицькі частини, що знаходились там, опору не вчинили. Коли ж війська Директорії відступали з м. Бар, галичани вислали проти них броневих автомобіль. На закид командування Дієвої армії, Начільна команда УГА відповіла, що такі дії були вжиті щоб не допустити грабунку козаками Наддніпрянської армії майна УГА [22, ч. 2-3, 14]. Коли 17 листопада 1919 р. УГА перейшла на бік денікінців, авто-панцирний дивізіон лишився в її складі. 28 листопада його передали з 1-го до 3-го Галицького корпусу [22, ч. 4-5, 22]. Ймовірно, це можна пояснити тим, що саме в цей час 3-й корпус прибував до Вінниці. Коли ж 20 грудня 1919 р. оборону Вінниці доручили 1-му Галицькому корпусу, йому підпорядкували панцирний потяг «Галичина» й два броневих автомобілі [22, ч. 4-5, 28]. Станом на 13 лютого 1920 р. в складі УГА числилась авто-панцирна сотня – ймовірно, колишній дивізіон, – яка дислокувалась в Тирасполі [22, ч. 10-12, 14]. Однак жодних згадок про наявність панцирних підрозділів в складі УГА в наступні місяці не виявлено.

Підводячи підсумки відзначимо, що упродовж всього періоду 1917–1920 рр. у складі українських армій були підрозділи броневих автомобілів. Їх бойове застосування мало свою специфіку в різні періоди. Скажімо, за часів Центральної Ради (кінець 1917 – початок 1918 рр.) броньовики активно використовувались у вуличних боях, а також в далеких рейдах на кшталт Кримського. За часів гетьманату єдиним проявом бойової активності броневих автомобільних дивізіонів стала участь в каральних проти повстанських експедиціях. В армії Директорії броневих автомобілів використовувались, здебільшого, децентралізовано. Їх залучали до вогневої підтримки піхотних частин, а також до ар'єргардних боїв. Слід також відзначити, що дослідження проблеми бойового застосування броневих автомобілів в українських арміях даною статтею далеко не вичерпане. Подальшого вивчення і архівного пошуку потребують, зокрема епізоди бойового застосування броневих автомобілів навесні 1919 р., під час походу на Київ-Одесу в серпні-вересні 1919 р., а також їх участі в боях в 1920 р.

Література

1. Монкевич Б. Спомини з 1918 р. Львів: Добра книжка, 1928. 208 с.
2. Монкевич Б. Дещо про співпрацю панцирних авт під час оборони Києва в січні 1918 р. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1931. Ч. 6.
3. Шандрук П. Сили доблесті. К.: Вища школа, 1999. 238 с.
4. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська. Львів: В-во Івана Тиктора, 1936. 568 с.
5. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). К.-Львів, 1996. 371 с.
6. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 275 с.
7. Барятинський М., Коломієць М. Бронеавтомобілі «Остін» – К.: Моделіст-конструктор, 1997. 32 с.
8. Барятинський К., Коломієць М. Бронеавтомобілі 1906–1917 рр. К.: Техніка – молоді, 2000. 108 с.
9. Гоголев Л.Д. Бронемашини: Нариси з історії розвитку та бойового застосування. К.: Україна, 1986. 143 с.
10. Удовиченко О. Україна у війні за державність. К.: Україна, 1995. 206 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 1076, оп.1, спр. 19.
12. ЦДАВОВУ, ф. 1076, оп. 1, спр. 14.
13. ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп.1, спр. 20.
14. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та на початку 1919 рр. *За державність*. Зб. 6. Каліш, 1936. С. 119–154.
15. Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. К.: Україна, 1992. 347 с.
16. ЦДАВОВУ, ф. 1074, оп. 2, спр. 18.
17. Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність. *За державність*. Зб. 2. Каліш, 1930. С. 47–72.
18. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва. *За державність*. Зб. 7. Варшава, 1937. С. 9–56.
19. Magnuski J. Samochody pancerne Wojska Polskiego 1918–1939. Warszawa: WiS. 1993. 176 s.
20. Ковальчук М. Чисельність армії УНР в Кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) в світлі архівних документів // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей на пошану професора П.П. Гудзенка. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип.12. С. 159–197.
21. Україна: 1919 рік. К.: Темпора, 2004. 558 с.
22. Денник Начільної команди Української Галицької армії. *Літопис Червоної Калини*. Ч. 2-3. С. 12-16; Ч. 4-5. С. 21-28; Ч. 10-12. С. 13–23.